

FITRAT VA MAFKURA

Intizora Axmatova

f.f.f.d (PhD), Buxoro davlat universiteti

Annotatsiya. Maqolada Abdurauf Fitratning O'zbekiston SSR davridagi ilmiy-adabiy faoliyati siyosiy institutlar, mafkuraviy bosim va ijodiy erkinlik o'rtasidagi ziddiyatlar asosida tahlil qilinadi. 1924–1938-yillar tahliliy qulaylik uchun uch shartli bosqichga ajratilib, institutsional-akademik moslashuv, kuchaygan ideologik nazorat va qatag'on jarayonlari o'rganiladi. Shuningdek, Fitrat she'riyatidagi ramziy-poetik tizim siyosiy va ma'naviy tajribani badiiylashtirish vositasi sifatida tahlil qilinadi. Tadqiqot Fitrat faoliyatini oddiy "sovetlashuv" yoki uzluksiz qarshilik modeli bilan emas, strategik murosa, ilmiy davomiylik va siyosiy majburlashning murakkab munosabati sifatida talqin etadi.

Kalit so'zlar: Abdurauf Fitrat, O'zbekiston SSR, mafkura, sovetlashuv, ideologik bosim, ramziylik, milliy xotira, qatag'on, jadidchilik.

Abstract. This article analyzes Abdurauf Fitrat's scholarly and literary activity in Soviet Uzbekistan through the tensions among institutions, ideological pressure, and creative freedom. For analytical purposes, the period from 1924 to 1938 is divided into three conditional stages: institutional-academic adaptation, intensifying ideological control, and marginalization followed by repression. The study also examines Fitrat's symbolic-poetic system as an aesthetic means of transforming political and moral experience into literary form. Rather than reducing Fitrat's trajectory to simple Sovietization or permanent resistance, the article interprets it as a complex relationship among strategic compromise, intellectual continuity, and political coercion.

Keywords: Abdurauf Fitrat, Soviet Uzbekistan, ideology, Sovietization, ideological pressure, symbolism, national memory, repression, Jadidism.

Kirish. XX asr boshidagi Turkiston va Buxoro intellektual tarixini Abdurauf Fitrat merosisiz tasavvur etish qiyin. U shoir va dramaturg bo'lish bilan cheklanmagan, balki publitsist, tilshunos, adabiyotshunos, tarixiy manbalarni o'rganuvchi tadqiqotchi hamda madaniy siyosat jarayonlarida faol qatnashgan ko'p qirrali ziyoli sifatida maydonga chiqdi. Fitrat faoliyatining ana shu serqirraligi uning ijodiy evolyutsiyasini faqat adabiy janrlar doirasida emas, balki zamonaviylik, milliy o'zlik, ta'lim, davlat va siyosiy hokimiyat haqidagi qarashlar tizimi sifatida o'rganishni talab qiladi [8, 3-4-b.].

Fitratning keyingi ijodiy yo'li esa mutlaqo boshqa siyosiy muhitda davom etdi. Buxoro inqilobi, sovet hokimiyatining mustahkamlanishi, O'zbekiston SSRning tashkil topishi, 1920-yillar oxiridan kuchaygan mafkuraviy kampaniyalar va 1930-yillardagi qatag'on uning ilmiy-adabiy faoliyatini tobora toraytirib bordi. Shuning

uchun Fitratning sovet davridagi faoliyatini faqat "moslashuv" yoki "qarshilik" tushunchalaridan biri bilan izohlash yetarli emas: uning matnlari, ilmiy mavzulari va institutsional xatti-harakatlarida ham murosa, ham ichki izchillik, ham siyosiy bosim izlari kuzatiladi [5, 272, 328, 381-b.].

Maqolaning maqsadi – Fitratning sovet davridagi faoliyatini bir yoqlama siyosiy yorliqlardan xoli holda, institutsional imkoniyat, mafkuraviy bosim, ilmiy davomiylik va poetik ifoda o'rtasidagi murakkab munosabat sifatida tahlil qilishdir. Bunda 1924–1938-yillar shartli uch bosqichda ko'rib chiqiladi, shuningdek, ramziy obrazlar tizimining tarixiy tajribani badiiylashtirishdagi vazifasi ochib beriladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot tarixiy-qiyosiy, kontekstual, manbashunoslik va poetik tahlil usullariga tayandi. Tarixiy-qiyosiy yondashuv Fitratning turli siyosiy bosqichlardagi faoliyat imkoniyatlarini qiyoslashga, kontekstual tahlil esa uning ilmiy va badiiy matnlarini 1920–1930-yillardagi institutsional hamda mafkuraviy jarayonlar bilan bog'liq holda sharhlashga xizmat qiladi.

Maqoladagi 1924–1938-yillarni uch bosqichga ajratish tarixshunoslikda mutlaq qabul qilingan tayyor sxema emas; u Fitratning ilmiy-adabiy faoliyatidagi imkoniyat, nazorat va ijodiy erkinlik darajalarini tahlil qilish uchun taklif etilayotgan shartli modeldir. Poetik tahlilda ramz, antiteza, murojaat va ritorik savol kabi vositalarning tarixiy-semantik vazifasi o'rganiladi [5, 272, 328, 381–385-b.; 6, 30–36-b.].

Fitratning sovet davridagi faoliyati ko'pincha ikki qarama-qarshi stereotip orqali izohlangan: bir yondashuv uni yangi tuzumga to'liq moslashgan ziyoli sifatida ko'rsatsa, ikkinchisi uning har qanday institutsional ishtirokini faqat yashirin qarshilik bilan tushuntiradi. Har ikkala yondashuv tarixiy jarayonning murakkabligini kamaytiradi. Quydagi uch bosqichli model Fitratning siyosiy e'tiqodini hukm qilish uchun emas, uning faoliyat imkoniyatlari, ilmiy mavzulari va ijodiy erkinlik darajasidagi o'zgarishlarni tahlil qilish uchun taklif etiladi.

1920-yillarning o'rtalari Fitrat hayotida siyosiy faoliyatdan ilmiy-pedagogik va madaniy faoliyatga og'irlik markazi ko'chgan davr bo'ldi. Buxoro hukumatidagi lavozimlardan chetlashtirilgach, u 1923-1924-yillarda Moskvada bo'ldi, so'ng O'zbekistondagi ilmiy va ta'lim muassasalarida ishini davom ettirdi. Zamondosh siyosiy keskinlikka qaramay, til, adabiyot, tarix va madaniy meros bo'yicha tadqiqotlar olib borish imkoniyati hali butunlay yopilmagan edi [4, 359-360-b.; 5, 263-264-b.].

Bu bosqichni "sovet mafkurasiga to'liq qo'shilish" deb atashga asos yetarli emas. Fitrat yangi institutlardan milliy madaniyat, til va adabiy merosni ilmiy o'rganish uchun foydalanishga intildi. Uning faoliyatidagi moslashuv, avvalo, tarixiy sharoit ichida ilmiy va ma'rifiy ishni davom ettirish strategiyasi sifatida ko'rinadi. Shu ma'noda institutga kirish bilan ichki dunyoqarashning to'liq o'zgarishini aynanlashtirish metodologik xato bo'ladi.

Ayni paytda, yangi siyosiy tuzumning lug'ati va tashkiliy talablaridan butunlay tashqarida qolish ham mumkin emas edi. Fitratning ilmiy va jamoat faoliyati yangi davlat institutlari bilan muayyan murosa qilishni talab qildi. Biroq mazkur murosa milliy tarix, til va adabiy merosga bo'lgan qiziqishni yo'qotmadi; aksincha, aynan shu yillarda u ilmiy ishni o'z faoliyatining asosiy tayanchlaridan biriga aylantirdi [8, 3-4-b.].

1927-yildan keyin siyosiy muhitning keskinlashuvi Fitrat singari inqilobdan oldin shakllangan ziyolilar uchun yangi vaziyat yaratdi. "Millatchilik", "panturkizm" va boshqa siyosiy ayblovlar madaniy bahsning o'rnini tobora ma'muriy-ideologik nazorat bilan almashtira boshladi. Tadqiqotlar Fitratning 1927-yilda fors-tojik tilidagi ijodga qaytishini ham qisman panturkizm ayblovidan qochish zarurati bilan bog'laydi [5, 328-b.].

Bu davrdagi matnlarni o'qishda rasmiy terminologiya bilan muallifning avvalgi milliy-ma'rifiy mavzulari yonma-yon kelishi alohida e'tibor talab etadi. 1928-yildagi ayrim ilmiy ishlarda marksistik kategoriyalardan foydalanish siyosiy bosimni yumshatishga qaratilgan urinish sifatida talqin qilingan. Shuning uchun bunday terminologik qatlamni muallifning butun intellektual tarixini inkor etuvchi ichki e'tiqod almashuvi sifatida qabul qilish to'g'ri emas [5, 272-b.].

Original matnda qayd etilgan "ichki dualizm" tushunchasini ham ilmiy ehtiyotkorlik bilan qo'llash lozim. Fitratning ichki niyatini bevosita isbotlash qiyin; biroq matnlardagi rasmiy ideologik kategoriyalar bilan milliy tarix, til va madaniy xotira muammolarining davomiyligi o'rtasida ziddiyatli munosabat mavjud. Demak, bu yerda psixologik hukmdan ko'ra, diskursiv ikki qatlamlilik haqida gapirish aniqroq: bir qatlam davr talab qilgan siyosiy lug'atga, ikkinchisi esa Fitrat faoliyatining uzoq muddatli ilmiy-milliy yo'nalishlariga bog'lanadi.

Mazkur bosqichda Fitratning "sovetlashuvi" bir xil tezlikda yoki bir yo'nalishda kechmagan. Ayrim institutsional va terminologik moslashuvlar kuchaygan bo'lsa-da, uning ilmiy qiziqishlarida tarixiy xotira, milliy til, adabiyot va madaniy manbalarni o'rganish saqlanib qoldi. Shu bois 1920-yillar oxirini ixtiyoriy modernizatsiya umidi bilan majburiy mafkuraviy moslashuv o'rtasidagi chegara tobora toraygan davr sifatida baholash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdirashidov, Z. Known and Unknown Fitrat: Early Convictions and Activities // Acta Slavica Iaponica. – 2016. – Vol. 37. – P. 103-118.
2. Boltaboyeva, H.H. Fitratning xorijiy publitsistikasida ijtimoiy-siyosiy masalalar // Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences. – 2021. – Vol. 1, Special Issue 2. – B. 130-139.

3. Abdirashidov, Z. 'Abdurra'uf Fitrat in Istanbul: Quest for Freedom. – Berlin-Boston: De Gruyter, 2023. – 72 p.
4. Bhattacharya, N. Abdurrauf Fitrat & His Contribution to the Jadid Cultural Tradition // Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences. – 2022. – Vol. 2, Special Issue 25. – P. 353-362.
5. Khalid, A. Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR. – Ithaca-London: Cornell University Press, 2015.
6. Fitrat, A. Tanlangan asarlar. 1-jild: She'rlar, nasriy asarlar, dramalar / Nashrga tayyorlovchi H. Boltaboyev. – Toshkent: Ma'naviyat, 2000. – 256 b.
7. Baqoyeva, M.Sh. Fitrat va badiiy tafakkur tadriji: magistrlik dissertatsiyasi. – Buxoro: Buxoro davlat universiteti, 2011. – 72 b.
8. Hamroyeva, O. Fitratning adabiyotshunoslikka oid qarashlari: monografiya. – Toshkent: Bookmany print, 2023. – 84 b.